346sk05

५

बहुव्रीहिसमासः - व्यधिकरणबहुव्रीहिः समासान्तप्रत्ययः च

प्रस्तावना

अस्मिन् पाठे बहुव्रीहिसमासस्यालोचनं भवति। प्रायेण अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिसमासः इति तस्य सामान्यलक्षणम्। अन्यपदस्यार्थः अन्यपदार्थः। अन्यपदार्थः प्रधानो यस्मिन् सः अन्यपदार्थप्रधानः। अर्थाद् यस्मिन् समासे समस्यमानपदातिरिक्तस्य अन्यस्य पदस्यार्थः प्रधानो भवति स बहुव्रीहिसमासः। यथा पीताम्बरः इति। पीतम् अम्बरं यस्य स इति विग्रहः। अत्र बहुव्रीहौ समस्यमानपदे पीतम् इति अम्बरम् इति च। एतद्द्वयसमस्यमानपदाद् अतिरिक्तम् अन्यत्पदं यस्य इति। तदर्थः विष्णुः। निष्पन्नेन पीताम्बर इति पदेन विष्णोः बोधनात् अन्यपदार्थप्रधानत्वादयं बहुव्रीहिसमासः। अयं च बहुव्रीहिः "शेषो बहुव्रीहिः" इत्यधिकारसूत्रबलात् प्रवर्तते। अस्मिन् पाठे बहुव्रीहिसमासविधायकानि पञ्च सूत्राणि उपन्यस्तानि। वार्तिकानि अपि संगृहीतानि यैः बहुव्रीहिसमासः, पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य लोपश्च विधीयते। ततः समासविधायकसूत्रवर्णनावसरे तदुदाहरणेषु समासान्तकार्यविधानाय यानि सूत्राणि अपेक्षितानि तान्यपि अत्र संगृहीतानि।

समासविधायकसूत्रार्थलेखनावसरे बहुत्र समस्यते इति पदस्य प्रयोगः अस्ति। समस्यते इति पदस्यार्थो भवति समाससंज्ञं भवति इति। यथा - "अनेकमन्यपदार्थे" इति सूत्रस्य "अनेकं प्रथमान्तम् अन्यपदार्थे वर्तमानं विकल्पेन समस्यते, स च बहुव्रीहिसंज्ञको भवति" इत्यर्थः। एतस्य तात्पर्यं भवति "अनेकं प्रथमान्तम् अन्यपदार्थे वर्तमानं विकल्पेन बहुव्रीहिसमाससंज्ञं भवति" इति। एवमेव अन्यत्र अवधेयम्।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- बहुव्रीहिसमासविधायकानि सूत्राणि जानीयात्।
- बहुव्रीहौ पूर्वपदस्योत्तरपदलोपविधायकानि वार्तिकानि जानीयात्।
- विधायकसूत्रोपयोगितया पुंवत्कार्य-तिलोप-सादेशविधायकानि सूत्राणि जानीयात्।
- समासान्तप्रत्ययविधायकानि सूत्राणि जानीयात्।

[५.१] शेषो बहुव्रीहिः॥ (२.२.२३)

सूत्रार्थः - "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यस्मात् सूत्रात् पूर्वपर्यन्तं बहुव्रीह्यधिकारः।

सूत्रव्याख्या - सूत्रमिदम् अधिकारसूत्रम्। अनेन सूत्रेण बहुव्रीहिसमासस्याधिकारो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् शेषः बहुव्रीहिः इति पदद्वयं प्रथमैकवचनान्तम्। "प्राक्कडारात्समासः" इत्यधिकृतम् अत्र। अयमधिकारः "चार्थे द्वन्द्वः" (२।२।२९) इत्यस्मात् सूत्रात्प्राक्पर्यन्तम्। अर्थात् "शेषो बहुव्रीहिः" इत्यस्मात् सूत्रात् "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यतः प्राग् यावत् सूत्रैः यः समासः विधीयते स बहुव्रीहिसंज्ञको भवति। एतस्मिन् अधिकारे पञ्च सूत्राणि आगच्छन्ति - "अनेकमन्यपदार्थे", "संख्ययाव्ययासन्नदूराधिकसंख्याः संख्येये", "दिङ्नामान्यन्तराले", "तत्र तेनेदमिति सरूपे", "तेन सहेति तुल्ययोगे" च।

सूत्रे शेषो नाम उक्तादन्यः। "द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः" इत्यनेन द्वितीयान्तस्य, "तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन" इत्यनेन तृतीयान्तस्य, "चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः" इत्यनेन चतुर्थ्यन्तस्य, "पञ्चमी भयेन" इत्यनेन पञ्चम्यन्तस्य, "षष्ठी" इत्यनेन षष्ठ्यन्तस्य "सप्तमी शौण्डैः" इत्यनेन सप्तम्यन्तस्य च समासो विहितः। अतः द्वितीयादिसप्तमीविभक्त्यन्तानाम् उक्तत्वम्। ततः अन्यः शेषः प्रथमान्तम्। एवं प्रथमान्तानां समास एव बहुव्रीहिसंज्ञकः इति फलति।

[५.२] अनेकमन्यपदार्थे॥ (२.२.२४)

सूत्रार्थः - अन्यपदस्यार्थे वर्तमानम् अनेकं प्रथमान्तं पदं विकल्पेन समस्यते, स च बहुव्रीहिसंज्ञको भवति।

सूत्रव्याख्या - सूत्रमिदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण बहुव्रीहिसमासो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् अनेकम् इति प्रथमैकवचनान्तम् अन्यपदार्थे इति च सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। "प्राक्कडारात्समासः", "विभाषा", "शेषो बहुव्रीहिः" इत्येतानि सूत्राणि अधिकृतानि। न एकम् अनेकम् इति नञ्तत्पुरुषसमासः। अन्यच्च तत्पदम् अन्यपदम् इति कर्मधारयसमासः। अन्यपदस्यार्थः अन्यपदार्थः, तस्मिन् अन्यपदार्थे इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। वर्तमानम् इत्यध्याहार्यम्। शेषग्रहणसामर्थ्यात् प्रथमान्तम् इति लभ्यते। प्रथमान्तम् इत्यस्य विशेषणम् अनेकम् इति। "अन्यपदस्यार्थे वर्तमानम् अनेकं प्रथमान्तं पदं विकल्पेन समासं प्राप्नोति, स च बहुव्रीहिसंज्ञको भवती"ति सूत्रस्यार्थः।

उदाहरणम् - सूत्रे प्रथमान्तानां पदानां समस्यमानतया द्वितीयान्तादीनामेव अन्यपदार्थत्वं सम्भवति। द्वितीयान्ते अन्यपदार्थे उदाहरणं प्राप्तम् उदकं यं सः प्राप्तोदको ग्रामः। तृतीयान्ते अन्यपदार्थे उदाहरणं भवति ऊढो रथो येन स ऊढरथः अनड्वान् इति। चतुर्थ्यन्ते अन्यपदार्थे उदाहरणं भवति उपहृतः पशुः यस्मै स उपहृतपशुः इति। पञ्चम्यन्ते अन्यपदार्थे उदाहरणं भवति उद्धृत ओदनो यस्याः सा उद्धृतौदना इति। षष्ठ्यन्ते अन्यपदार्थे उदाहरणं पीतमम्बरं यस्य सः पीताम्बरः इति। सप्तम्यन्ते अन्यपदार्थे उदाहरणं वीराः पुरुषा यस्मिन् स वीरपुरुषको ग्रामः इति।

तथाहि पीतम् अम्बरं यस्य सः इति लौकिकविग्रहे पीत सु अम्बर सु इत्यलौकिकविग्रहे अन्यपदार्थे विष्णवर्थे विद्यमानं पीत सु इति अम्बर सु इति च प्रथमान्तं प्रस्तुतसूत्रेण बहुव्रीहिसमाससंज्ञकं भवति। ततः पीत सु अम्बर सु इति समुदायस्य "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यनेन सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपः सुद्वयस्य लुकि पीत अम्बर इति भवति। तदा "प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्" इत्यनेन समासविधायकसूत्रे प्रथमान्तमित्यस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पीत सु अम्बर सु इत्युभयोरेव तद्बोध्यत्वेन उपसर्जनत्वमस्ति। परन्तु "उपसर्जनं पूर्वम्" इत्यनेन कस्य पूर्वनिपातः इति शङ्कायां पूर्वनिपातविधायकं सूत्रं प्रवर्तते -

[५.३] सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ॥ (२.२.३५)

सूत्रार्थः - बहुव्रीहिसमासे सप्तम्यन्तं विशेषणं च पूर्वं प्रयुज्यते।

सूत्रव्याख्या - सूत्रमिदं विधायकम्। अनेन सूत्रेण पूर्वनिपातो विधीयते। पदद्वयात्मके सूत्रेऽस्मिन् सप्तमीविशेषणे इति प्रथमाद्विवचनान्तं बहुव्रीहौ इति च सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। सप्तमी च विशेषणं च सप्तमीविशेषणे इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः। "प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्याः" इति नियमेन सप्तमीत्यस्य तदन्तविधौ सप्तम्यन्तम् इति लभ्यते। "उपसर्जनं पूर्वम्" इत्यतः पूर्वम् इति क्रियाविशेषणं द्वितीयैकवचनान्तम् अनुवर्तते। प्रयुज्यते इति क्रियापदम् अध्याहार्यम्। "बहुव्रीहिसमासे सप्तम्यन्तं पदं विशेषणं च पूर्वं प्रयुज्यते" इति सूत्रस्यार्थः।

समानाधिकरणानां प्रथमान्तानामेव अन्यपदार्थे बहुव्रीहिसमासविधानात् सूत्रे सप्तमीति पदं व्यर्थम्। तद् व्यर्थीभूय ज्ञापयति यत् क्वचिद् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः भवति। अत एवोक्तं दीक्षितेन – "अत एव ज्ञापकाद् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः" इति।

उदाहरणम् - विशेषणस्य पूर्वनिपाते पीताम्बरः इत्यादिकम् उदाहरणम्। पीतम् अम्बरं यस्य सः इति लौकिकविग्रहे पीत सु अम्बर सु इत्यलौकिकविग्रहे अन्यपदार्थे विष्णवर्थे "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेन बहुव्रीहौ सुब्लुकि पीत अम्बर इति भवति। तदा उभयोः समासविधायकसूत्रे अनेकमित्यस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् तद्बोध्यत्वेन उभयोः उपसर्जनत्वात् कस्य पूर्वनिपात इति प्रश्ने प्रस्तुतेन सूत्रेण विशेषणभूतस्य पीतशब्दस्य पूर्वनिपातो भवति। ततः पीत अम्बर इति स्थिते सवर्णदीर्घे निष्पन्नात् पीताम्बर इत्यस्मात् सौ प्रक्रियाकार्ये पीताम्बरः इति रूपम्।

सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपाते उदाहरणं कण्ठेकालः इति। कण्ठे कालः यस्य सः इति लौकिकविग्रहे कण्ठ ङि काल सु इत्यलौकिकविग्रहे सप्तमीति ग्रहणसामर्थ्याद् व्यधिकरणबहुव्रीहिसमासो भवति। ततः प्रकृतसूत्रेण सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपाते, प्रातिपदिकत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपः ङेः सोश्च लुकि प्राप्ते ङेः लुकः निषेधाय सूत्रं प्रवृत्तम् -

[५.४] हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्॥ (६.३.८)

सूत्रार्थः - हलन्ताद् अदन्ताच्च सप्तम्याः उत्तरपदे परे संज्ञायां गम्यमानायां लुक् न भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण लुकः निषेधो विधीयते। पदत्रयात्मके सूत्रेऽस्मिन् हलदन्तात् इति पञ्चम्येकचनान्तं सप्तम्याः इति षष्ठ्येकवचनान्तं संज्ञायाम् इति च सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। "अलुगुत्तरपदे" इति सूत्रमधिक्रियते। हल् च अत् च हलत्, हलत् अन्ते यस्य स हलदन्तः तस्मात् हलदन्तात् इति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिसमासः। संज्ञायाम् इत्यनेन सह अन्वयाय गम्यमानायाम् इत्यध्याहार्यम्। "हलन्ताद् अदन्ताच्च सप्तम्याः उत्तरपदे परे संज्ञायां गम्यमानायां लुक् न भवती"ति सूत्रस्यार्थः।

उदाहरणम् - हलन्तात्परं सप्तम्या अलुकि उदाहरणं भवति त्वचिसारः। अदन्तात् परं सप्तम्या अलुकि कण्ठेकालः इत्युदाहरणम्। कण्ठे कालः यस्य सः इति लौकिकविग्रहे कण्ठ ङि काल सु इत्यलौकिकविग्रहे बहुव्रीहौ सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपाते, सुपः ङेः सोश्च लुकि प्राप्ते अदन्तात् कण्ठशब्दात् सप्तम्याः ङेर्विधानात् तस्यालुक् अनेन सूत्रेण भवति। ततः सुपः सोर्लुकि प्रक्रियाकार्ये कण्ठेकालः इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. "शेषो बहुव्रीहिः" इति सूत्रे शेषशब्देन कस्य ग्रहणम्।
२. "शेषो बहुव्रीहिः" इति सूत्रस्याधिकारः कियत्पर्यन्तम्।
३. बहुव्रीहिसमासविधायकानि पञ्च सूत्राणि कानि।
४. "अनेकमन्यपदार्थे" इति सूत्रस्यार्थः कः।
५. "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" इति सूत्रस्यार्थः कः।
६. "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्" इति सूत्रस्यार्थः कः।
७. अनेकम् इत्यनेन कस्य ग्रहणम्।
८. सप्तम्यन्तस्य विशेषणस्य च पूर्वनिपाते किं किमुदाहरणम्।
९. कण्ठेकालः इत्यत्र सप्तम्या लुक् कुतो न।

(५.४.१) प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - प्रादिभ्यः परः यः धातुजकृदन्तशब्दः तदन्तस्य प्रथमान्तस्य प्रथमान्तेन सह विकल्पेन बहुव्रीहिसमासो भवति, बहुव्रीहौ च पूर्वपदस्थस्य धातुजस्य उत्तरपदस्य विकल्पेन लोपो भवति।

वार्तिकव्याख्या - अत्र वार्तिके चकारेण बहुव्रीहिसमासविधानं स्वीक्रियते। वस्तुतस्तु "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेन एव बहुव्रीहिसमासः सिध्यति। वार्तिकमिदं पूर्वपदस्थस्य धातुजस्य उत्तरपदस्य वैकल्पिकलोपविधायकम्।

उदाहरणम् - वार्तिकस्यास्य उदाहरणं प्रपर्णः प्रपतितपर्णो वा। प्रकृष्टानि पतितानि इति विग्रहे प्रेत्यस्य पतित जस् इत्यनेन "प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया" इत्यनेन वार्तिकेन नित्यं तत्पुरुषसमासे प्रक्रियाकार्ये प्रपतितानि इति रूपं निष्पद्यते। प्रपतितानि पर्णानि यस्य सः इति लौकिकविग्रहे प्रपतित जस् पर्ण जस् इत्यलौकिकविग्रहे अन्यपदार्थे वृक्षरूपार्थे "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेन सूत्रेण बहुव्रीहिसमासः भवति। ततः "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" इत्यनेन विशेषणस्य प्रपतित जस् इत्यस्य पूर्वनिपाते समासस्य प्रातिपदिकत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपः जस्द्वयस्य लुकि प्रपतितपर्ण इति भवति। तदा प्रोक्तेन वार्तिकेन बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य प्रपतित इत्यस्य धातुजस्य उत्तरपदस्य पतित इत्यस्य विकल्पेन लोपे सौ प्रक्रियाकार्ये प्रपर्णः इति रूपम्। लोपस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे प्रपतितपर्णः इति रूपम्। एवं प्रपतितानि पलाशानि यस्य प्रपलाशः प्रपतितपलाशः पादपः इत्येतस्य वार्तिकस्योदाहरणम्।

(५.४.२) नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - नञः परस्य अस्त्यर्थकशब्दान्तस्य प्रथमान्तस्य प्रथमान्तेन सह विकल्पेन बहुव्रीहिसमासो भवति, बहुव्रीहौ च पूर्वपदस्थस्य अस्त्यर्थकस्य उत्तरपदस्य विकल्पेन लोपो भवति।

वार्तिकव्याख्या - अत्र वार्तिके चकारेण बहुव्रीहिसमासविधानं स्वीक्रियते। वस्तुतस्तु "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेन एव बहुव्रीहिसमासः सिध्यति। वार्तिकमिदं पूर्वपदस्थस्य अस्त्यर्थकस्य उत्तरपदस्य वैकल्पिकलोपविधायकम्।

उदाहरणम् - वार्तिकस्यास्य उदाहरणं अपुत्रः अविद्यमानपुत्रो वा। न विद्यमानः इति विग्रहे नेत्यस्य विद्यमान सु इत्यनेन "नञ्" इत्यनेन सूत्रेण तत्पुरुषसमासे प्रक्रियाकार्ये अविद्यमानः इति रूपं निष्पद्यते। अविद्यमानः पुत्रो यस्य सः इति लौकिकविग्रहे अविद्यमान सु पुत्र सु इत्यलौकिकविग्रहे अन्यपदार्थे जनरूपार्थे "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेन सूत्रेण बहुव्रीहिसमासः भवति। ततः "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" इत्यनेन विशेषणस्य अविद्यमान सु इत्यस्य पूर्वनिपाते समासस्य प्रातिपदिकत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपः सुद्वयस्य लुकि अविद्यमानपुत्र इति जाते प्रोक्तेन वार्तिकेन बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य अविद्यमान इत्यस्य अस्त्यर्थकस्य उत्तरपदस्य विद्यमान इत्यस्य विकल्पेन लोपे सौ प्रक्रियाकार्ये अपुत्रः इति रूपम्। लोपस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे अविद्यमानपुत्रः इति रूपम्।

(५.४.३) सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - सप्तम्यन्तसहितस्य उपमानसहितस्य च पूर्वपदस्य पदान्तरेण समासः पूर्वपदस्य उत्तरपदलोपश्च भवति।

वार्तिकव्याख्या - अत्र वार्तिकेन चकारेण बहुव्रीहिसमासविधानं स्वीक्रियते। वस्तुतस्तु "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेन एव बहुव्रीहिसमासः सिध्यति। वार्तिकमिदं पूर्वपदस्थस्य उत्तरपदस्य लोपविधायकम्।

उदाहरणम् - वार्तिकस्यास्य सप्तम्यन्तसहितपूर्वपदपक्षे उदाहरणं तावत् कण्ठेकालः इति। कण्ठे तिष्ठतीति विग्रहे "सुपि स्थः" इत्यनेन कण्ठोपपदे स्थाधातोः कप्रत्यये कण्ठेस्थः इति पदं निष्पन्नम्। कण्ठेस्थः कालः यस्य इति लौकिकविग्रहे कण्ठेस्थ सु काल सु इत्यलौकिकविग्रहे अन्यपदार्थे शिवरूपार्थे "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेन सूत्रेण बहुव्रीहिसमासः भवति। ततः "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" इत्यनेन विशेषणस्य कण्ठेस्थ सु इत्यस्य पूर्वनिपाते समासस्य प्रातिपदिकत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपः सुद्वयस्य लुकि कण्ठेस्थकाल इति भवति। तदा प्रोक्तेन वार्तिकेन पूर्वपदस्य कण्ठेस्थ इत्यस्य उत्तरपदस्य स्थ इत्यस्य लोपे सौ प्रक्रियाकार्ये कण्ठेकालः इति रूपम्।

उपमानसहितपूर्वपदे समासस्योदाहरणम् उष्ट्रमुखः इति। उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्य इति विग्रहे बहुव्रीहौ प्रक्रियाकार्ये उष्ट्रमुख मुख इति जाते उपमानसहितस्य उष्ट्रमुखेत्यस्य उत्तरपदस्य लोपे प्रक्रियाकार्ये उष्ट्रमुखः इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-२

१०. "प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः" इति वार्तिकस्यार्थः कः।

११. प्रपर्णः इत्यत्र कः विग्रहः।

१२. "नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः" इति वार्तिकस्यार्थः कः।

१३. अपुत्रः इत्यत्र कः विग्रहः।

१४. "सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च" इति वार्तिकस्यार्थः कः।

१५. "सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च" इति वार्तिकस्य सप्तम्यन्तसहितपूर्वपदपक्षे किमुदाहरणम्।

१६. "सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च" इति वार्तिकस्य उपमानसहितपूर्वपदपक्षे किमुदाहरणम्।

[५.५] स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु॥ (६.३.३४)

सूत्रार्थः - तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात् पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे भवति, न तु पुरण्यां प्रियादौ च परतः।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण पुंवद्भावो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् स्त्रियाः पुंवत् भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियाम् अपूरणीप्रियादिषु इति पदच्छेदः। अत्र स्त्रियामिति पञ्चम्येकवचनान्तम्, पुंवत् इत्यव्ययम्, भाषितपुंस्कादनूङ् इति प्रथमैकवचनान्तम्, समानाधिकरणे

स्त्रियाम् इत्युभयं सप्तम्येकवचनान्तम् अपूरणीप्रियादिषु इति च सप्तमीबहुवचनान्तं पदम्। "अलुगुत्तरपदे" इत्यस्मात् सूत्राद् उत्तरपदे इत्यनुवर्तते। भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रियाः पुंवत् अपूरणीप्रियादिषु समानाधिकरणे स्त्रियाम् उत्तरपदे इत्यन्वयः।

भाषितपुंस्कादनूङ् इति लुप्तषष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। तच्च स्त्रियाः इत्यस्य विशेषणम्। ऊङः अभावः अनूङ् इत्यव्ययीभावसमासः। भाषितः पुमान् येन तद्भाषितपुंस्कम् बहुव्रीहिः। तदस्यास्तीति विग्रहे अर्शआद्यचा भाषितपुंस्कशब्दो निष्पद्यते। यः शब्दः यत् प्रवृत्तिनिमित्तम् आश्रित्य पुंलिङ्गे प्रवर्तते तदेव प्रवृत्तनिमित्तमाश्रित्य यदि अन्यस्मिन् लिङ्गे प्रवर्तते तदा तद् भाषितपुंस्कं भवति। भाषितपुंस्काद् अनुङ् यस्यां सा भाषितपुंस्कादनूङ् तस्याः इति बहुव्रीहिसमासः। अत्र निपातनात्समासे पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक्। स्त्रियाः इत्यस्य स्त्रीवाचकशब्दस्येत्यर्थः। भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रियाः इत्यस्यार्थः भवति - यस्मात् परः ऊङ्-प्रत्ययो न विहितः तादृशस्य भाषितपुंस्कस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य इति।

प्रिया आदिर्येषां ते प्रियादयः इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः। पूरणी च प्रियादयश्च पूरणीप्रियादयः, तेषु पूरणीप्रियादिषु इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः। न पूरणीप्रियादिषु अपूरणीप्रियादिषु इति नञ्समासः। पूरणीशब्देन अत्र पूरणार्थप्रत्ययान्तानां स्त्रीलिङ्गशब्दानां द्वितीयादीनां ग्रहणम्। प्रियादयः नाम प्रियादिगणे पठिताः शब्दाः। उत्तरपदे इत्यनेनान्वये अपूरणीप्रियादिषु इत्यस्यार्थो भवति - पूरणार्थप्रत्ययान्तेषु स्त्रीलिङ्गशब्देषु प्रियादिषु उत्तरपदेषु च परतः न भवति इति।

स्त्रियाम् इति उत्तरपदे इत्यस्य विशेषणं तेन स्त्रीलिङ्गवाचके उत्तरपदे परे इत्यर्थः। एवं सूत्रार्थः समायाति - "तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात् पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे भवति, न तु पुरण्यां प्रियादौ च परतः" इति।

सूत्रे अनूङ् इति पदस्य किं प्रयोजनमिति चेदुच्यते वामोरूभार्यः इति। वामोरुशब्दात् स्त्रीत्वविवक्षायां "सहितशफलक्षणवामादेश्च" इत्यनेन सूत्रेण ऊङि वामोरूः इति निष्पन्नम्। वामोरूः भार्या यस्य सः इति लौकिकविग्रहे वामोरू सु भार्या सु इत्यलौकिकविग्रहे बहुव्रीहिसमासे प्रक्रियाकार्ये वामोरू भार्या इति भवति। अस्मिन् सूत्रे अनूङ् इति पदस्याभावे वामोरूशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वात् स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे भार्याशब्दे परे तस्य पुंवद्भावापत्तिः स्यात्। तेन वामोरुभार्यः इत्यनिष्टं रूपं भवति। तद्वारणाय एव सूत्रे अनूङ् इति पदम्। अनूङ् इति पदस्य सत्त्वात् वामोरूशब्दस्य ऊङ्-प्रत्ययान्तत्वात् नास्ति पुंवद्भावः।

सूत्रे अपूरणीप्रियादिषु इति पदस्य सत्त्वात् कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमाः रात्रयः इत्यत्र पञ्चमीति पूरणार्थप्रत्ययान्ते स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे परे, कल्याणी प्रिया यस्य स कल्याणीप्रियः इत्यत्र स्त्रीलिङ्गे प्रियाशव्दे उत्तरपदे परे न पुंवद्भावः।

उदाहरणम् - सूत्रस्योदाहरणं भवति चित्रगुः इति। चित्रा गावः यस्य सः इति लौकिकविग्रहे चित्रा जस् गो जस् इत्यलौकिकविग्रहे बहुव्रीहौ विशेषणस्य पूर्वनिपाते, प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि चित्रा गो इति भवति। चित्राशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वमस्ति पुंलिङ्गे अपि समानार्थे प्रयोगात्। चित्रा इत्यस्मात्परं समानाधिकरणं स्त्रीलिङ्गकः गोशब्दः अस्ति तथा चित्राशब्दाद् ऊङ् अपि नास्ति। अतः प्रोक्तेन सूत्रेण चित्रा गो इति स्थिते समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे गोशब्दे परे भाषितपुंस्कस्य चित्राशब्दस्य पुंवद्भावे चित्र गो

इति भवति। ततः उपसर्जनसंज्ञकस्य गोशब्दस्य अन्त्यस्य ओकारस्य "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" इत्यनेन ह्रस्वे उकारे प्रक्रियाकार्ये निष्पन्नात् चित्रगुशब्दात् विशेष्यानुसारेण पुंसि सौ चित्रगुः इति रूपं निष्पद्यते। एवमेव रूपवती भार्या यस्य स रूपवद्भार्यः इत्यादिकमस्य सूत्रस्योदाहरणम्।

[५.६] अप्पूरणीप्रमाण्योः॥ (५.४.११६)

सूत्रार्थः - पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्तात् प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः अप्प्रत्ययः भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तः अप्प्रत्ययः विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् अप् इति प्रथमैकवचनान्तं पूरणीप्रमाण्योः इति सप्तमीद्विवचनान्तं पदम्। "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्" इत्यस्मात् सूत्रात् बहुव्रीहौ इति पदम् अनुवर्तते। "प्रत्ययः", "परश्च", "तद्धिताः", "समासान्ताः" इत्येतानि अधिकृतानि। पूरणी च प्रमाणी च पूरणीप्रमाण्यौ तयोः पूरणीप्रमाण्योः इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः। "परश्च" इत्यधिकारबलात् पूरणीप्रमाण्योः इत्यस्य बहुव्रीहौ इत्यस्य च पञ्चम्यन्ततया विपरिणामो भवति। तेन पूरणीप्रमाणीभ्याम् इति बहुव्रीहेः इति च लभ्यते। पूरणीप्रमाणीभ्याम् इत्यत्र तदन्तविधौ बहुव्रीहेः इत्यनेनान्वये पूरण्यन्तात् प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेः इति भवति। पूरण्यन्तत्वेन "तस्य पूरणे डट्" इत्यादिभिः सूत्रैः विहिता ये प्रत्ययाः तदन्ताः गृह्यन्ते। प्रमाणीशब्दः प्रमीयते अनेनेति विग्रहे प्रपूर्वकात् माधातोः ल्युटि निष्पन्नस्य प्रमाणशब्दस्य स्त्रियां ङीपि निष्पन्नः। एवं सूत्रार्थः समायाति - "पूरण्यन्तात् प्रमाण्यन्तात् च बहुव्रीहेः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः अप्प्रत्ययो भवति" इति।

उदाहरणम् - सूत्रस्यास्य पूरण्यन्ते बहुव्रीहौ उदाहरणं भवति कल्याणीपञ्चमाः इति। पञ्चानां पूरणी इत्यर्थे षष्ठ्यन्तात् पञ्चन्शब्दात् मटि स्त्रियां ङीपि पञ्चमीति निष्पद्यते। कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः इति लौकिकविग्रहे कल्याणी सु पञ्चमी सु इत्यलौकिकविग्रहे बहुव्रीहौ विशेषणस्य पूर्वनिपाते, सुब्लुकि कल्याणीपञ्चमी इति भवति। तदा कल्याणीपञ्चमीति बहुव्रीहेः पूरण्यन्तत्वात् ततः प्रकृतसूत्रेण अप्प्रत्यये, अपः पकारस्य "हलन्त्यम्" इत्यनेन इत्संज्ञायां "तस्य लोपः" इत्यनेन लोपे कल्याणीपञ्चमी अ इति भवति। तदा कल्याणीपञ्चमीत्यस्य भसंज्ञायां "यस्येति च" इत्यनेन ईकारलोपे सर्वसंयोगे निष्पन्नात् कल्याणीपञ्चमशब्दात् स्त्रियां टापि ततः जसि प्रक्रियाकार्ये कल्याणीपञ्चमाः इति रूपम्।

प्रमाणीशब्दान्ते बहुव्रीहौ उदाहरणं स्त्री प्रमाणं यस्य सः स्त्रीप्रमाणः पुरुषः इति।

पाठगतप्रश्नाः-३

१७. "स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु" इति सूत्रेण किं विधीयते।

१८. "स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु" इति सूत्रस्यार्थः कः।

१९. "स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु" इति सूत्रे अनूङ् इति पदस्य किं प्रयोजनम्।

२०. "स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु" इति सूत्रे अपूरणीप्रियादिषु इति पदस्य किं प्रयोजनम्।

२१. "स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

२२. "अप्पूरणीप्रमाण्योः" इति सूत्रेण किं विधीयते।

२३. "अप्पूरणीप्रमाण्योः" इति सूत्रस्यार्थः कः।

२४. "अप्पूरणीप्रमाण्योः" इति सूत्रस्य पूरण्यन्ते प्रमाण्यन्ते च बहुव्रीहौ किं किमुदाहरणम्।

[५.७] संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये॥ (२.२.२५)

सूत्रार्थः - संख्येयवाचकेन एकादिसंख्याशब्देन अव्ययादयः विकल्पेन समस्यन्ते, स च बहुव्रीहिसंज्ञको भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण बहुव्रीहिसमासो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् संख्यया अव्ययासन्नदूराधिकसंख्याः संख्येये इति पदच्छेदः। संख्यया इति तृतीयैकवचनान्तम्, अव्ययासन्नदूराधिकसंख्याः इति प्रथमाबहुवचनान्तं संख्येये इति च सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। "प्राक्कडारात्समासः", "विभाषा", "शेषो बहुव्रीहिः" इत्येतानि सूत्राणि अधिकृतानि। अव्ययं च आसन्नं च अदूरञ्च अधिकं च संख्या च अव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः। अव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः सुबन्ताः इत्यर्थः। अत्र संख्याशब्दो न स्वरूपपरः स हि एकादिशब्दपरकः। विंशतेः प्राग् एकादिशब्दाः संख्येयेषु वर्तन्ते, ते विशेष्यलिङ्गा भवन्ति। विंशत्यादिनवतिपर्यन्ताः शब्दास्तु नित्यमेकवचनान्ताः स्त्रीलिङ्गे विद्यमानाः संख्यायां संख्येये चार्थे वर्तन्ते। अत्र अमरवचः प्रमाणम् -

"विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्याः संख्येयसंख्योः।

संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः।।" इति।

एवं संख्येयवाचकाः ये शब्दा भवन्ति ते एव संख्येयार्थाः संख्याः। अत्र च सूत्रार्थो भवति - "संख्येयवाचकेन एकादिसंख्याशब्देन अव्ययादयः विकल्पेन समस्यन्ते, स च बहुव्रीहिसंज्ञको भवति" इति।

उदाहरणम् - सूत्रे अव्ययेन सह बहुव्रीहौ उदाहरणम् उपदशाः इति। अत्र उपेति समीपार्थे वर्तमानम् अव्ययम्। दशानां समीपे ये इति लौकिकविग्रहे दशन् आम् उप इत्यलौकिकविग्रहे प्रकृतसूत्रेण संख्येयवाचकेन संख्याशब्देन दशन् आम् इत्यनेन उपेति अव्ययं बहुव्रीहिसमाससंज्ञं भवति। ततः अव्ययस्य पूर्वनिपाते, प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि उपदशन् इति रूपं निष्पद्यते। ततः समासान्ते डचि प्रक्रियाकार्ये उपदशाः इति रूपम्।

आसन्नशब्देन सह समासे उदाहरणं भवति विंशतेः आसन्नाः आसन्नविंशाः इति। अदूरशब्देन सह समासे उदाहरणं त्रिंशतः अदूराः अदूरत्रिंशाः इति। अधिकशब्देन सह समासे उदाहरणं चत्वारिंशतः अधिकाः अधिकचत्वारिंशाः इति। संख्यया समासे उदाहरणं द्वौ च त्रयश्च द्वित्राः इति।

तत्र उपदशन् इति स्थिते समासान्तस्य डचः विधानाय सूत्रं प्रवृत्तम्-

[५.८] बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्॥ (५.४.७३)

सूत्रार्थः - संख्येये यो बहुव्रीहिः तस्मात् समासान्तः तद्धितसंज्ञकः डच्प्रत्ययो भवति, किन्तु बहुगणशब्दान्ताद् बहुव्रीहेः न भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तः डच्प्रत्ययो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् बहुव्रीहौ संख्येये डच् अबहुगणात् इति पदच्छेदः। बहुव्रीहौ संख्येये इति च सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। डच् इति प्रथमैकवचनान्तं अबहुगणात् इति च पञ्चम्येवचनान्तं पदम्। "प्रत्ययः", "परश्च", "तद्धिताः", "समासान्ताः" इत्येतानि अधिकृतानि। "परश्च" इत्यधिकारबलात् बहुव्रीहौ इत्यस्य पञ्चम्यन्ततया विपरिणामो भवति। तस्य च संख्येये इत्यनेन अन्वयात् संख्येये यो बहुव्रीहिः तस्माद् इत्यर्थः। संख्येये बहुव्रीहिर्नाम संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये इत्यनेन विहितो यो बहुव्रीहिः। न बहुगणः अबहुगणः तस्माद् अबहुगणादिति नञ्समासः। बहुगणशब्दान्तात् बहुव्रीहेः न भवतीति तात्पर्यम्। एवं सूत्रार्थः समायाति - "संख्येये यो बहुव्रीहिः तस्मात् समासान्तः तद्धितसंज्ञकः डच्प्रत्ययो भवति, किन्तु बहुगणशब्दान्ताद् बहुव्रीहेः न भवति" इति।

सूत्रे अबहुगणाद् इति पदस्य सत्त्वाद् बहूनां समीपे ये सन्ति, गणस्य समीपे ये सन्ति इति विग्रहे यथाक्रमं निष्पन्नाद् उपबहुशब्दाद् उपगणशब्दाच्च डच्प्रत्ययो न भवति।

उदाहरणम् - दशानां समीपे ये इति लौकिकविग्रहे दशन् आम् उप इत्यलौकिकविग्रहे प्रकृतसूत्रेण संख्येयवाचकेन संख्याशब्देन दशन् आम् इत्यनेन उपेति अव्ययं बहुव्रीहिसमाससंज्ञं भवति। ततः अव्ययस्य पूर्वनिपाते, प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि उपदशन् इति स्थिते प्रस्तुतसूत्रेण समासान्ते डचि, डचयोः यथाक्रमं "चुटू" इत्यनेन "हलन्त्यम्" इत्यनेन इत्संज्ञायां "तस्य लोपः" इत्यनने तयोर्लोपे उपदशन् अ इति स्थिते पूर्वस्य भसंज्ञायां "नस्तद्धिते" इत्यनेन टेरनः लोपे सर्वसंयोगे उपदशशब्दो निष्पद्यते। ततः जसि उपदशाः इति रूपम्।

आसन्नशब्देन सह समासे उदाहरणं भवति आसन्नविंशाः इति। तत्र विंशतेः आसन्नाः इति विग्रहे समासे आसन्न विंशति इति स्थिते पूर्वसूत्रेण डचि आसन्न विंशति अ इति जाते तिशब्दस्य लोपाय सूत्रं प्रवृत्तम्-

[५.९] ति विंशतेर्डिति॥ (६.४.१४२)

सूत्रार्थः - डिति परे विंशत्यन्तस्य भस्य तिशब्दस्य लोपः भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण तिलोपः विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् ति विंशतेः डिति इति पदच्छेदः। ति इति लुप्तषष्ठ्येकवचनान्तम्, विंशतेः इति षष्ठ्येकवचनान्तं डिति इति च सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। "भस्य" इत्यधिकृतम्। "अल्लोपोऽनः" इत्यस्मात् सूत्रात् लोपः इत्यनुवर्तते। विंशतेः इत्यनेन विंशत्यन्तस्य ग्रहणम्। डिति विंशतेः भस्य ति लोपः इत्यन्वयः। एवं सूत्रार्थः समायाति - "डिति परे विंशत्यन्तस्य भस्य तिशब्दस्य लोपः भवति" इति।

उदाहरणम् - सूत्रस्यास्य आसन्नविंशाः इत्युदाहरणम्। तत्र विंशतेः आसन्नाः इति विग्रहे "संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये" इति सूत्रेण समासे आसन्न विंशति इति स्थिते पूर्वसूत्रेण डचि आसन्न विंशति अ इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण डिति डचि परे भसंज्ञकस्य आसन्नविंशतिशब्दस्य ति इत्यंशस्य लोपो भवति। ततः लोपे आसन्नविंश अ इति जाते "यस्येति च" इत्यकारलोपे सर्वसंयोगे निष्पन्नाद् आसन्नविंशशब्दात् जसि आसन्नविंशा इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-४

२५. "संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये" इति सूत्रस्यार्थः कः।

२६. "बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्" इति सूत्रस्यार्थः कः।

२७. "बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्" इति सूत्रे अबहुगणात् इति पदस्य किं प्रयोजनम्।

२८. "ति विंशतेर्डिति" इति सूत्रस्यार्थः कः।

२९. "संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये" इत्यस्य सविग्रहमेकमुदाहरणं देयम्।

३०. उपदशाः इत्यत्र डच्प्रत्ययः कथं केन सूत्रेण।

३१. आसन्नविंशाः इत्यत्र विंशतेस्तिलोपः केन सूत्रेण।

[५.१०] दिङ्नामान्यन्तराले॥ (२.२.२६)

सूत्रार्थः - दिशः नामानि अन्तराले वाच्ये विकल्पेन समस्यन्ते, स बहुव्रीहिसंज्ञको भवति।

सूत्रव्याख्या - षड्विधेषु पाणिनीयसूत्रेषु इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण बहुव्रीहिसमासो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् दिङ्नामानि अन्तराले इति पदच्छेदः। दिङ्नामानि इति प्रथमाबहुवचनान्तम् अन्तराले च सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। "प्राक्कडारात्समासः", "विभाषा", "शेषो बहुव्रीहिः" इत्येतानि सूत्राणि अधिकृतानि। दिशः नामानि दिङ्नामानि इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। दिङ्नामानि नाम दिग्वाचकानि दिगर्थे रूढानि सुबन्तानि इति। अन्तराले इत्यत्र वाच्ये इत्यध्याहार्यम्। अतः सूत्रार्थो भवति - "दिग्वाचकानि सुबन्तानि अन्तराले वाच्ये समस्यन्ते, स च बहुव्रीहिसंज्ञको भवति" इति।

उदाहरणम् - सूत्रस्यास्योदाहरणं तावत् दक्षिणपूर्वा इति। दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशः अन्तरालम् इति लौकिकविग्रहे दक्षिणा ङस् पूर्वा ङस् इत्यलौकिकविग्रहे प्रकृतसूत्रेण दिग्वाचकं दक्षिणा

ङस् इति पूर्वा ङस् इति च बहुव्रीहिसमाससंज्ञं भवति। ततः प्रक्रियाकार्ये दक्षिणापूर्वा इति जाते "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः" इत्यनेन वार्तिकेन दक्षिणाशब्दस्य पुंवद्भावे दक्षिणपूर्वा इति निष्पद्यते। निष्पन्नाद् दक्षिणपूर्वा इत्यस्मात् शब्दात् दिग् इति विशेष्यानुसारेण स्त्रियां सौ दक्षिणपूर्वा इति रूपम्।

[५.११] तत्र तेनेदमिति सरूपे॥ (२.२.२७)

सूत्रार्थः - सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे कर्मव्यतिहारे द्योत्ये विकल्पेन समस्येते, स बहुव्रीहिसंज्ञको भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण बहुव्रीहिसमासो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् तत्र तेन इदम् इति सरूपे इति पदच्छेदः। तत्र इति सप्तम्यन्तमव्ययम्। तेन इति तृतीयैकवचनान्तं पदम्। इति इत्यव्ययपदम्। सरूपे इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। "प्राक्कडारात्समासः", "विभाषा", "शेषो बहुव्रीहिः" इत्येतानि सूत्राणि अधिकृतानि।

तत्र इत्यनेन सप्तम्यन्ते पदे विवक्षिते। ग्रहणविषये इति प्रथमाद्विवचनान्तं तद्विशेषणम् अध्याहार्यम्। गृह्यते अस्मिन्निति विग्रहे अधिकरणे ल्युटा ग्रहणम् इति निष्पद्यते। ग्रहणं नाम केशादिकम्। तद् विषयः वाच्यं ययोस्ते ग्रहणविषये इति बहुव्रीहिः। ग्रहणवाचके इत्यर्थः।

तेन इत्यनेन तृतीयान्ते पदे विवक्षिते। प्रहरणविषये इति प्रथमाद्विवचनान्तं तद्विशेषणम् अध्याहार्यम्। प्रह्रियते अनेनेति विग्रहे करणे ल्युटा प्रहरणम् इति निष्पद्यते। प्रहरणं नाम दण्डादिकम्। तद् विषयः वाच्यं ययोस्ते प्रहरणविषये इति बहुव्रीहिः। प्रहरणवाचके इत्यर्थः।

सरूपे इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदविशेषणम्। ग्रहणविषये इति सप्तम्यन्तेन सह प्रहरणविषये इति च तृतीयान्तेन सह अन्वेति। इदम् इत्यर्थनिर्देशः। अत्र युद्धं प्रवृत्तम् इति विशेष्यम् अध्याहार्यम्। कर्मव्यतिहारे द्योत्ये इत्यप्यध्याहार्यम्। कर्मव्यतिहारो नाम परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च।

इतिशब्दः लौकिकप्रसिद्धप्रकारवाचकः। अर्थात् केशाकेशीत्यादिलौकिकप्रयोगे यावानर्थः प्रसिद्धः तावत्यर्थे एवायं बहुव्रीहिर्भवति।

अत्र च सूत्रार्थो भवति - "सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे कर्मव्यतिहारे द्योत्ये विकल्पेन समस्येते, स बहुव्रीहिसंज्ञको भवती"ति।

उदाहरणम् - सूत्रस्यास्य सप्तम्यन्तसमासे केशाकेशि इत्युदाहरणम्। केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तम् इति लौकिकविग्रहे केश सुप् केश सुप् इत्यलौकिकविग्रहे प्रकृतसूत्रेण सप्तम्यन्तयोः बहुव्रीहिसमासो भवति। ततः समासस्य प्रातिपदिकत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुब्लुकि केश केश इति भवति। ततः "अन्येषामपि दृश्यते" इत्यनेन सूत्रेण पूर्वपदस्याकारस्य बहुव्रीहौ कर्मव्यतिहारे द्योत्ये दीर्घे केशाकेश इति भवति। ततः कर्मव्यतिहारे समासान्ते इच्प्रत्यये अनुबन्धलोपे केशाकेश इ इति भवति। ततः केशाकेशशब्दस्य भसंज्ञायां अकारलोपे सर्वसंयोगे निष्पन्नात् केशाकेशि इति शब्दात् सौ प्रक्रियाकार्ये केशाकेशि इति रूपम्। एवमेव तृतीयान्तसमासे दण्डैश्च दण्डैश्च गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि इत्युदाहरणम्।

केशाकेशि दण्डादण्डि इत्यादौ समासान्तस्य इचो विधायकं सूत्रं प्रवृत्तम् -

[५.१२] इच्कर्मव्यतिहारे॥ (५.४.१२७)

सूत्रार्थः - कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिः तस्मात् समासान्तः तद्धितसंज्ञक इच्प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या - षड्विधेषु पाणिनीयसूत्रेषु इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तः इच्प्रत्ययो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् इच् इति प्रथमैकवचनान्तं कर्मव्यतिहारे इति च सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्" इत्यस्मात् सूत्रात् बहुव्रीहौ इति पदम् अनुवर्तते। "प्रत्ययः", "परश्च", "तद्धिताः", "समासान्ताः" इत्येतानि अधिकृतानि। "परश्च" इत्यधिकारबलात् बहुव्रीहौ इत्यस्य पञ्चम्यन्ततया विपरिणामो भवति। तस्य च कर्मव्यतिहारे इत्यनेन अन्वयात् कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिः तस्माद् इत्यर्थः। एवं सूत्रार्थः समायाति - "कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिः तस्मात् समासान्तः तद्धितसंज्ञक इच्प्रत्ययो भवति" इति।

उदाहरणम् - सूत्रस्यास्य सप्तम्यन्तसमासे केशाकेशि इत्युदाहरणम्। केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तम् इति लौकिकविग्रहे प्रक्रियाकार्ये केशाकेश इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहेः केशाकेश इत्यस्मात् समासान्त इच्प्रत्ययो भवति। तत इचश्चकारस्य "हलन्त्यम्" इत्यनेन इत्संज्ञायां "तस्य लोपः" इत्यनेन लोपे केशाकेश इ इति स्थिते, पूर्वस्य "यचि भम्" इत्यनेन भसंज्ञायां "यस्येति च" इत्यनेन भसंज्ञकस्य अन्त्यस्याकारस्य लोपे सर्वसंयोगे केशाकेशि इति निष्पद्यते। ततः निष्पन्नात् केशाकेशि इत्यस्मात् नपुंसके प्रक्रियाकार्ये सौ केशाकेशि इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-५

३२. "दिङ्नामान्यन्तराले" इति सूत्रस्यार्थः कः।

३३. "दिङ्नामान्यन्तराले" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

३४. "तत्र तेनेदमिति सरूपे" इति सूत्रस्यार्थः कः।

३५. "इच्कर्मव्यतिहारे" इति सूत्रस्यार्थः कः।

३६. केशाकेशि इत्यत्र कः विग्रहः।

[५.१३] तेन सहेति तुल्ययोगे॥ (२.२.२८)

सूत्रार्थः - तुल्ययोगे वर्तमानं सह इत्यव्ययं तृतीयान्तेन सह विकल्पेन समस्यते, स च समासो बहुव्रीहिसंज्ञको भवति।

सूत्रव्याख्या - षड्विधेषु पाणिनीयसूत्रेषु इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण बहुव्रीहिसमासो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् तेन सह इति तुल्ययोगे इति पदच्छेदः। तेन इति सप्तम्यन्तमव्ययम्। सह इति साहित्यबोधकम्

अव्ययपदम्। इति इत्यव्ययपदम्। तुल्ययोगे इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। युगपत्कालिकक्रियायोगे इत्यर्थः। तेन इत्यनेन तृतीयान्तेन इति लभ्यते। "प्राक्कडारात्समासः", "विभाषा", "शेषो बहुव्रीहिः" इत्येतानि सूत्राणि अधिकृतानि। एवं च सूत्रार्थो भवति - "तुल्ययोगे वर्तमानं सह इत्यव्ययं तृतीयान्तेन सह विकल्पेन समस्यते, स च समासो बहुव्रीहिसंज्ञको भवती"ति।

उदाहरणम् - सूत्रस्यास्य सहपुत्रः सपुत्रो वा उदाहरणम्। पुत्रेण सह इति लौकिकविग्रहे पुत्र टा सह इत्यलौकिकविग्रहे प्रकृतसूत्रेण तृतीयान्तेन पुत्र टा इत्यनेन तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्यव्ययं बहुव्रीहिसमाससंज्ञकं भवति। ततः प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि प्रक्रियाकार्ये सहपुत्र इति निष्पद्यते। ततः सहेत्यस्य विकल्पेन स इत्यादेशे निष्पन्नात् सपुत्रशब्दात् सौ सपुत्रः इति रूपम्। सहस्य सादेशाभावपक्षे च सौ सहपुत्रः इति रूपम्।

सहपुत्रः सपुत्रः इत्यादौ विकल्पेन सादेशविधायकं सूत्रं प्रवृत्तम् -

[५.१४] वोपसर्जनस्य॥ (६.३.८२)

सूत्रार्थः - उपसर्जनसर्वावयवकस्य बहुव्रीहेः अवयवस्य सहस्य विकल्पेन सादेशो भवति।

सूत्रव्याख्या - षड्विधेषु पाणिनीयसूत्रेषु इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण सहस्य विकल्पेन सादेशो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् वा उपसर्जनस्य इति पदच्छेदः। वा इति विकल्पार्थकमव्ययपदम्। उपसर्जनस्येति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। "अलुगुत्तरपदे" इत्यतः उत्तरपदे इत्यधिकृतम्। "सहस्य सः संज्ञायाम्" इत्यस्मात् सूत्रात् सहस्य सः इति पदद्वयमनुवर्तते। उपसर्जनम् अस्यास्तीति उपसर्जनः, मत्वर्थे अर्शआद्यच्। उत्तरपदाक्षिप्तः समासो विशेष्यम्। उपसर्जनस्येत्यस्य उपसर्जनवतः समासस्य इत्यर्थः। उपसर्जनसर्वावयवकस्येति तात्पर्यम्। उपसर्जनस्य इत्यनेन लब्धस्य बहुव्रीहेः इत्यस्यान्वयः। बहुव्रीहेः इत्यवयवषष्ठी। एवं च सूत्रार्थो भवति - "उपसर्जनसर्वावयवकस्य बहुव्रीहेः अवयवस्य सहस्य विकल्पेन सादेशो भवती"ति।

उदाहरणम् - सूत्रस्यास्य सहपुत्रः सपुत्रो वा उदाहरणम्। पुत्रेण सह इति लौकिकविग्रहे पुत्र टा सह इत्यलौकिकविग्रहे "तेन सहेति तुल्ययोगे" इत्यनेन बहुव्रीहिसमासे सहपुत्र इति निष्पद्यते। ततः प्रकृतसूत्रेण सहेत्यस्य विकल्पेन स इत्यादेशे निष्पन्नात् सपुत्रशब्दात् सौ सपुत्रः इति रूपम्। तदभावपक्षे च सहपुत्रः इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-६

३७. "तेन सहेति तुल्ययोगे" इति सूत्रस्यार्थः कः।

३८. "वोपसर्जनस्य" इति सूत्रस्यार्थः कः।

३९. तुल्ययोगे इति पदस्यार्थः कः।

४०. सहपुत्रः सपुत्र इत्यत्र सहस्य विकल्पेन सादेशः केन सूत्रेण कथं च भवति।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे बहुव्रीहिसमासः प्रतिपादितः। प्रायेण अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिसमासः इति तस्य सामान्यलक्षणम्। अयं च बहुव्रीहिः "शेषो बहुव्रीहिः" इत्यधिकारसूत्रबलात् "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यस्मात् सूत्रात् पूर्वपर्यन्तं प्रवर्तते। अत्र बहुव्रीहिसमासविधायकानि "अनेकमन्यपदार्थे", "संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये", "दिङ्नामान्यन्तराले", "तत्र तेनेदमिति सरूपे", "तेन सहेति तुल्ययोगे" इति पञ्च सूत्राणि व्याख्यातानि। बहुव्रीहौ पूर्वनिपातविधायकं "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" इति सूत्रं प्रस्तुतम्। सप्तमीविशेषणे इत्यत्र सप्तमीति पदसत्त्वाद् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः भवति इति ज्ञाप्यते। ततः सप्तम्यन्तस्य अलुग्विधानाय "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्" इति सूत्रं व्याख्यातम्।

"प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः", "नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः","सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च" इत्येतानि वार्तिकानि अपि संगृहीतानि यैः बहुव्रीहिसमासः पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य लोपश्च विधीयते।

ततः बहुव्रीहौ पुंवद्भावविधायकं "स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु" इति सूत्रं प्रस्तुतम्। "अप्पूरणीप्रमाण्योः" इति समासान्तस्य अप्प्रत्ययस्य "बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्" डच्प्रत्ययस्य "इच्कर्मव्यतिहारे" इति च इच्प्रत्ययस्य विधायकं सूत्रत्रयं व्याख्यातम्। आसन्नविंशा इत्यादौ तिशब्दस्य लोपविधायकं "ति विंशतेर्डिति" इति सूत्रं सहपुत्रः सपुत्रः इत्यादौ विकल्पेन सादेशविधायकं "वोपसर्जनस्य" इति सूत्रं व्याख्यातम्। एवं समासेन बहुव्रीहिसमासः अस्मिन् पाठे प्रस्तुतः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. "अनेकमन्यपदार्थे" इति सूत्रं व्याख्यात।
२. "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" इति सूत्रं व्याख्यात।
३. "स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु" इति सूत्रं व्याख्यात।
४. "बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्" इति सूत्रं व्याख्यात।
५. "दिङ्नामान्यन्तराले" इति सूत्रं व्याख्यात।
६. "तत्र तेनेदमिति सरूपे" इति सूत्रं व्याख्यात।
७. "तेन सहेति तुल्ययोगे" इति सूत्रं व्याख्यात।
८. "संख्ययाव्ययासन्नदूराधिकसंख्याः संख्येये" इति सूत्रं व्याख्यात।

९. पीताम्बरः इति रूपं साधयत।

१०. कण्ठेकालः इति रूपं साधयत।

११. चित्रगुः इति रूपं साधयत।

१२. दक्षिणपूर्वा इति रूपं साधयत।

१३. केशाकेशि इति रूपं साधयत।

१४. सपुत्रः इति रूपं साधयत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. सूत्रे शेषो नाम उक्तादन्यः।

२. "चार्थे द्वन्द्वः" (२।२।२९) इत्यस्मात् सूत्रात्प्राक्पर्यन्तम्।

३. "अनेकमन्यपदार्थे", "संख्ययाव्ययासन्नदूराधिकसंख्याः संख्येये", "दिङ्नामान्यन्तराले", "तत्र तेनेदमिति सरूपे", "तेन सहेति तुल्ययोगे" च।

४. अन्यपदस्यार्थे वर्तमानम् अनेकं प्रथमान्तं पदं विकल्पेन समस्यते, स च बहुव्रीहिसंज्ञको भवति।

५. बहुव्रीहिसमासे सप्तम्यन्तं विशेषणं च पूर्वं प्रयुज्यते।

६. हलन्ताद् अदन्ताच्च सप्तम्याः उत्तरपदे परे संज्ञायां गम्यमानायां लुक् न भवति।

७. अनेकम् इति प्रथमान्तस्य विशेषणम्।

८. कण्ठेकालः।

९. अदन्तात् कण्ठशब्दात् सप्तम्याः ङेर्विधानात् तस्यालुक् भवति।

उत्तराणि-२

१०. प्रादिभ्यः परः यः धातुजकृदन्तशब्दः तदन्तस्य प्रथमान्तस्य प्रथमान्तेन सह विकल्पेन बहुव्रीहिसमासो भवति, बहुव्रीहौ च पूर्वपदस्थस्य धातुजस्य उत्तरपदस्य विकल्पेन लोपो भवति।

११. प्रकृष्टानि पतितानि इति विग्रहः।

१२. नञः परस्य अस्त्यर्थकशब्दान्तस्य प्रथमान्तस्य प्रथमान्तेन सह विकल्पेन बहुव्रीहिसमासो भवति, बहुव्रीहौ च पूर्वपदस्थस्य अस्त्यर्थकस्य उत्तरपदस्य विकल्पेन लोपो भवति।

१३. अविद्यमानः पुत्रो यस्य सः इति विग्रहः।

१४. सप्तम्यन्तसहितं उपमानसहितस्य च पूर्वपदस्य पदान्तरेण समासः पूर्वपदस्य उत्तरपदलोपश्च भवति।

१५. कण्ठेकालः।

१६. उष्ट्रमुखः।

उत्तराणि-३

१७. पुंवद्भावः।

१८. तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात् पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे भवति, न तु पुरण्यां प्रियादौ च परतः।

१९. अनूङ् इति पदस्य सत्त्वात् वामोरूशब्दस्य ऊङ्-प्रत्ययान्तत्वात् नास्ति पुंवद्भावः।

२०. सूत्रे अपूरणीप्रियादिषु इति पदस्य सत्त्वात् कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमाः रात्रयः इत्यत्र पञ्चमीति पूरणार्थप्रत्ययान्ते स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे परे, कल्याणी प्रिया यस्य स कल्याणीप्रियः इत्यत्र स्त्रीलिङ्गे प्रियाशव्दे उत्तरपदे परे न पुंवद्भावः।

२१. चित्रगुः।

२२. समासान्तः अप्-प्रत्ययः।

२३. पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्तात् प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः अप्प्रत्ययः भवति।

२४. कल्याणीपञ्चमाः, स्त्रीप्रमाणः पुरुष।

उत्तराणि-४

२५. संख्येयवाचकेन एकादिसंख्याशब्देन अव्ययादयः विकल्पेन समस्यन्ते, स च बहुव्रीहिसंज्ञको भवति।

२६. संख्येये यो बहुव्रीहिः तस्मात् समासान्तः तद्धितसंज्ञकः डच्प्रत्ययो भवति, किन्तु बहुगणशब्दान्ताद् बहुव्रीहेः न भवति।

२७. सूत्रे अबहुगणाद् इति पदस्य सत्त्वाद् बहूनां समीपे ये सन्ति, गणस्य समीपे ये सन्ति इति विग्रहे यथाक्रमं निष्पन्नाद् उपबहुशब्दाद् उपगणशब्दाच्च डच्प्रत्ययो न भवति।

२८. डिति परे विंशत्यन्तस्य भस्य तिशब्दस्य लोपः भवति।

२९. दशानां समीपे ये इति विग्रहे उपदशाः।

३०. संख्येये यो बहुव्रीहिः तस्मात् बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् इति सूत्रेण भवति।

३१. ति विंशतेर्डिति इति सूत्रेण।

उत्तराणि-५

३२. दिशः नामानि अन्तराले वाच्ये विकल्पेन समस्यन्ते, स बहुव्रीहिसंज्ञको भवति।

३३. दक्षिणपूर्वा।

३४. सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे कर्मव्यतिहारे द्योत्ये विकल्पेन समस्येते, स बहुव्रीहिसंज्ञको भवति।

३५. कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिः तस्मात् समासान्तः तद्धितसंज्ञक इच्प्रत्ययो भवति।

३६. केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तम् इति विग्रहः।

उत्तराणि-६

३७. तुल्ययोगे वर्तमानं सह इत्यव्ययं तृतीयान्तेन सह विकल्पेन समस्येते, स च समासो बहुव्रीहिसंज्ञको भवति।

३८. उपसर्जनसर्वावयवकस्य बहुव्रीहेः अवयवस्य सहस्य विकल्पेन सादेशो भवति।

३९. युगपत्कालिकक्रियायोगे इत्यर्थः।

४०. सहपुत्रः, सपुत्रः इत्यत्र उपसर्जनसर्वावयवकस्य बहुव्रीहेः अवयवस्य सहस्य विकल्पेन सादेशो वोपसर्जनस्य इति सूत्रेण भवति।

॥ इति पञ्चमः पाठः॥